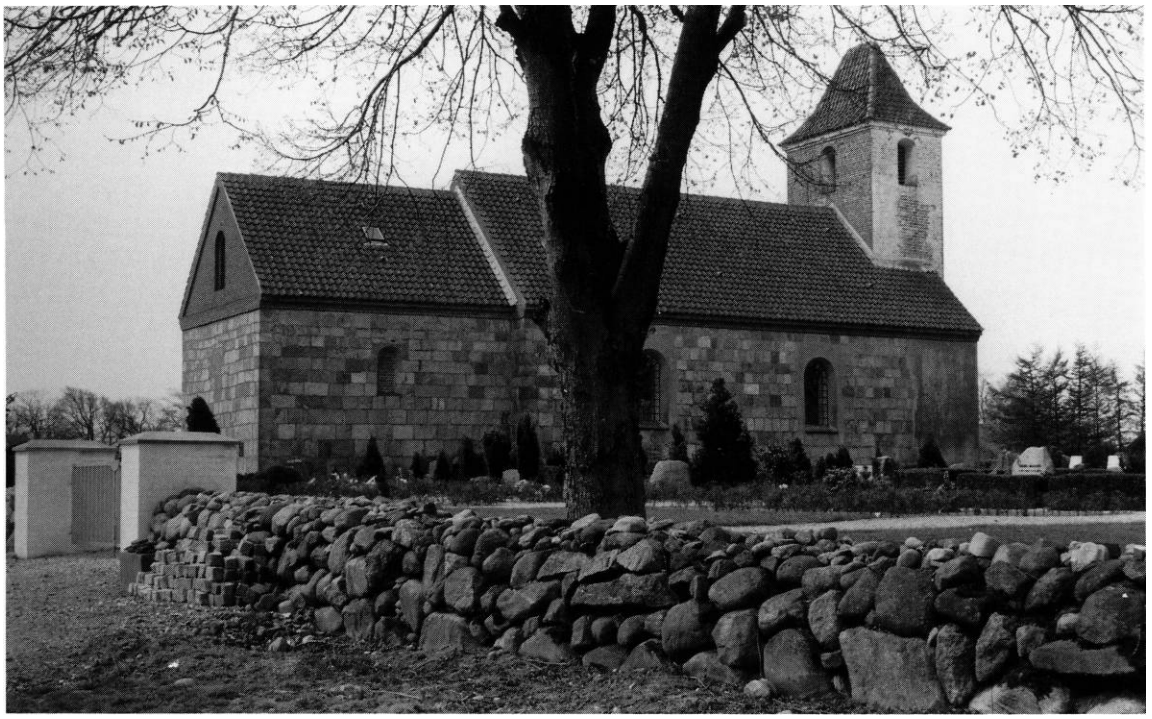


Fig. 1. Kirken set fra nordøst. KdeFL fot. 1990. - *The church seen from the north-east.*

VOLDBY KIRKE

GJERN HERRED

Landsbyen nævnes tidligst 1323,[1] mens kirken først omtales 200 år senere, da den 1524[2] bidrog med 10 mark til den såkaldte landehjælp. Kirkens ejerforhold i middelalderen er ukendt. Med reformationen er den sandsynligvis kommet i kronens besiddelse, hvilket bl.a. fremgår af, at den ydede korntiende til Silkeborg slot.[3] 1661[4] omtales kirken som kongens, men samme år[5] overdrog han den (delvis) til Mogens Friis til Frijsenborg (i nabosognet); 1720[6] blev tillige kongetienden tilskødet greven på Frijsenborg. Herefter hørte kirken under denne gård (jfr. s. 3443, 3499 og inventaroversigten, s. 3508), indtil den overgik til selveje 1. juli 1921.

1528-29 måtte kirken aflevere en klokke[7] og havde, som nævnt ovenfor, nogle år før bidraget til landehjælpen, omend med et relativt beskedent beløb. Dens økonomiske formåen har næppe afveget synderligt fra, hvad der gjaldt for landkirkernes flertal. Men i slutningen af 1500rne er situationen øjensynlig blevet væsentlig forringet, for 1591[8] bad kongen lensmanden finde ud af, om andre kirker i herredet kunne komme Voldby til hjælp; sognemændene havde nemlig indberettet, at kirken var »meget bygfalden både på tømmer og tag og ikke kunne istandsættes af dens egen indkomst«. 1594[9] bevilgede kongen kirken »2000 tagsten fra teglovnen i Silkeborg len«. 1617[10] var kirken (atter?) »så forfalden, at den ikke kan istandsættes af sit eget forråd«; efter en undersøgelse, hvis udfald ikke kendes, ville kongen resolvere i sagen. Muligvis har man repareret bygningen, for 1634 skulle bisp og lensmand finde ud af, hvilke kirker i stiftet der kunne bidrage til betaling af Voldby kirkes gæld[10] (jfr. s. 3506).

Sognet, der 1623[11] var *anneks* til Hammel, har antagelig været det allerede 1558 (s. 3498) og er det stadig.

Kirken ligger nærmest midt i det lille sogn og er placeret på en lav højning i det mildt bølgende, frugtbare morænelandskab, der gennemstrømmes af Gjern å. Kirkebakken hæver sig på vandløbets nordside. I sin tid (fig. 25) kransede huse og gårde den grønne lavning på begge sider af åen, hvor småkreaturer og fjerkræ græssede på landsbyens fælled.

Kirkegården, der i sammenhæng med kirkens nedennævnte »hovedreparation« 1877-79 blev udvidet mod syd, *hegnes* på de tre sider af omsatte eller nye stengærder. Mod landsbygaden i syd og på de tilstødende strækninger i øst og vest er der en mur af »spaltet« kamp, som Frijsenborgs bygningsinspektør Christen Kiilsgaard lod opsætte i forbindelse med udvidelsen, og hvis materiale frembragtes ved kløvning af markstenene fra det samtidigt sløjfede syddige. Oprindelig var brudstensmuren afdækket med plader fra Hinnerup cementstøberi.[12] Kirkegårdens stendiger nævnes første gang 1727[13] og var da forfaldne; siden er de repareret og sat om gentagne gange.

Der er tre *indgange.* I sydsiden, ud for tårnet, sidder en ny port med tre fløje af galvaniserede jerntremmer mellem murede, hvidkalkede piller. I vest, foran tårnet, er der en tofløjet port af grålmalede trætremmefløje, ophængt på egestolper, etableret 1983 som adgangsvej fra en samtidig anlagt parkeringsplads. 1989 blev brudt en port i nordre ende af østdiget, hvor der udenfor indrettedes materialplads. Port og låger nævnes første gang ved det syn, der afholdtes 1676-77[14] efter kirkeejeren Mogens Friis' død, og lå da »øde«; 1722[13] »lå de på jorden«. Den indgang med to murede piller, der anbragtes i brudstensmuren efter udvidelsen 1880, har utvivlsomt været en udflytning af den traditionelle hovedindgang. På samme tid erhvervedes en »husplads«, og også her sattes en indgang.[12]

Ligkapellet, ved vestre dige, inden for søndre indgang, er opført 1914 efter tegning af Carl Kiilsgaard; den teglhængte rødstensbygning bærer beherskede, nyromanske former. Den ovenfor nævnte parkeringsplads er gruslagt og indtager mellem kirkegården og Gammel Hammelvej et areal, som menighedsrådet erhvervede i begyndelsen af 1980erne sammen med det tilhørende, ældre beboelseshus. Dette grundmurede hus blev renoveret, stråtækt, hvidkalket og indrettet til kontor, redskabsrum og toiletter. 1989 brolagdes fra vestre indgang til kirkens hoveddør.

Ved hegnsmuren i nord og langs de tilstødende strækninger i øst og vest står ældre lindetræer. Anlæggelse af gange foregik i begyndelsen samtidig med istandsættelser af kirken, nævnt første gang 1851,[15] anden gang 1879.[12]

BYGNING

Kirken består af kor og skib fra tiden omkring år 1200 (jfr. tympanon), hvortil der, antagelig omkring 1500, er føjet et tårn, et såkaldt stylte-tårn, som senere er ombygget, og hvor kirken i hvert fald siden først i 1700rne har haft sin indgang. Såvel ude som inde er bygningen i dag afgørende præget af en »hovedreparation« 1877-79. Orienteringen har en mindre afvigelse mod syd.[16]

Grundplanen er afsat med præcision; til det kvadratiske kor slutter sig skibet, der er proportioneret i forholdet 1 til $\sqrt{3}$.[17] Dets langvægge flugter næsten med korets øst-vest-gående facader. Bygningen er med skråkantsokkel[18] opført af granitkvadre; nederste skifte er 50 cm højt,

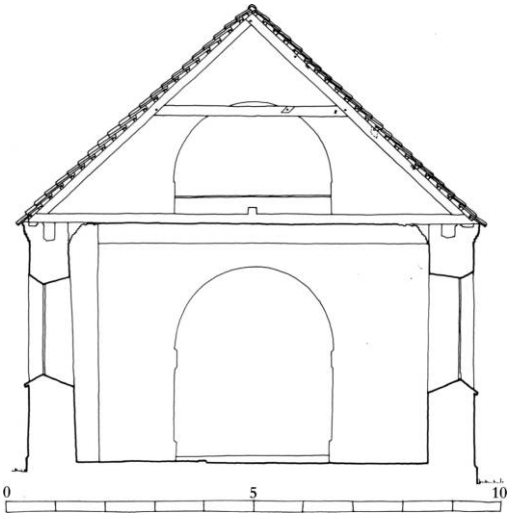


Fig. 2. Tværsnit i skibet, set mod øst 1:150. Målt af T. Hjelm 1983, tegnet af KdeFL 1990. - *Cross-section of the nave to the east.*

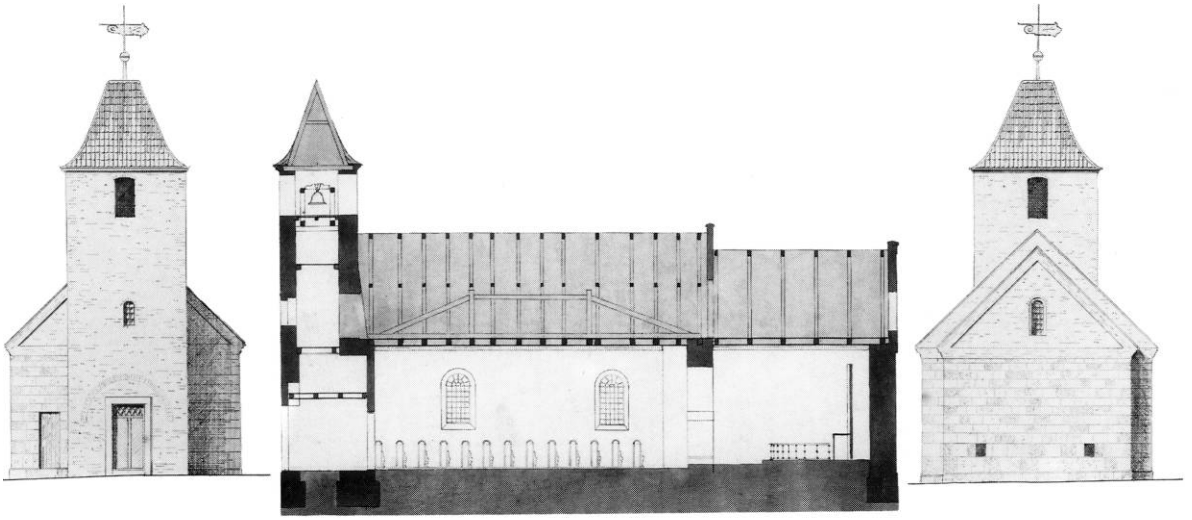


Fig. 3. Facader og længdesnit 1:300. Tegnet af Carl Kiilsgaard 1890. Frijsenborg godsarkiv, Hammel. - *Elevations and longitudinal section.*

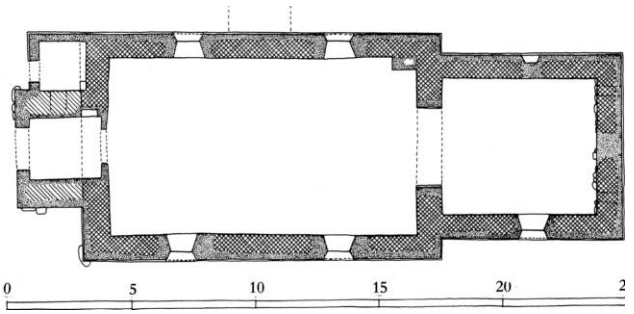


Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af T. Hjelm 1983, tegnet af KdeFL 1990. Omfang og omtrentlig placering af †stræbepille (s. 3506) punkteret. - *Ground-plan.*

hvorefter skiftehøjden på sædvanlig måde aftager opefter. Bagmurene, der anes i skibet, er af marksten, ligesom den forsvundne triumfgavl var det[19]; skibets vestre taggavl, hvoraf et lille parti er bevaret, og korets (indtil 1877) har udvendig været opmuret af kvadre. Ved »hovedreparationen« blev praktisk taget alle facader ommuret, og ingen enkeltheder er i dag bevaret urørt. Når der ikke er forbandt mellem kor og skib, kan det være et produkt af omsætningen.

Døre og vinduer. Begge skibets portaler er forsvundet, men før 1877 fandtes norddørens vestre karmsten og en »flad, glat« overligger på plads.[19] †*Karmstenen,* der fjernedes ved »hovedreparationen« og ved Uldalls senere besøg var forsvundet, var smykket i relief med »øverst mand med spyd, nedenunder en anden, som det synes, med en stav eller lignende i hånden; ved hans side et lille kors«. Et *tympanon* (fig. 6), der 1902 blev indmuret over indgangen i tårnets vestside, har med al sandsynlighed siddet over syddøren. Stenen er af rødlig granit og sekundært behugget til en næsten rektangulær form, 68 cm høj (i sin nuværende sydside) og 121 cm lang foroven, 130 forneden. Inden for en halvcirkulær, flad og ca. 10 cm bred ramme er i et fladt relief med indristede detaljer fremstillet Kristus på Herlighedens trone.[20] Feltets vandrette bundramme, der har udgjort relieffets underkant, er næsten helt forsvundet. Billedets centrale figur er den frontale Kristus, der bærer korsglorie og løfter sin højre hånd med velsig-

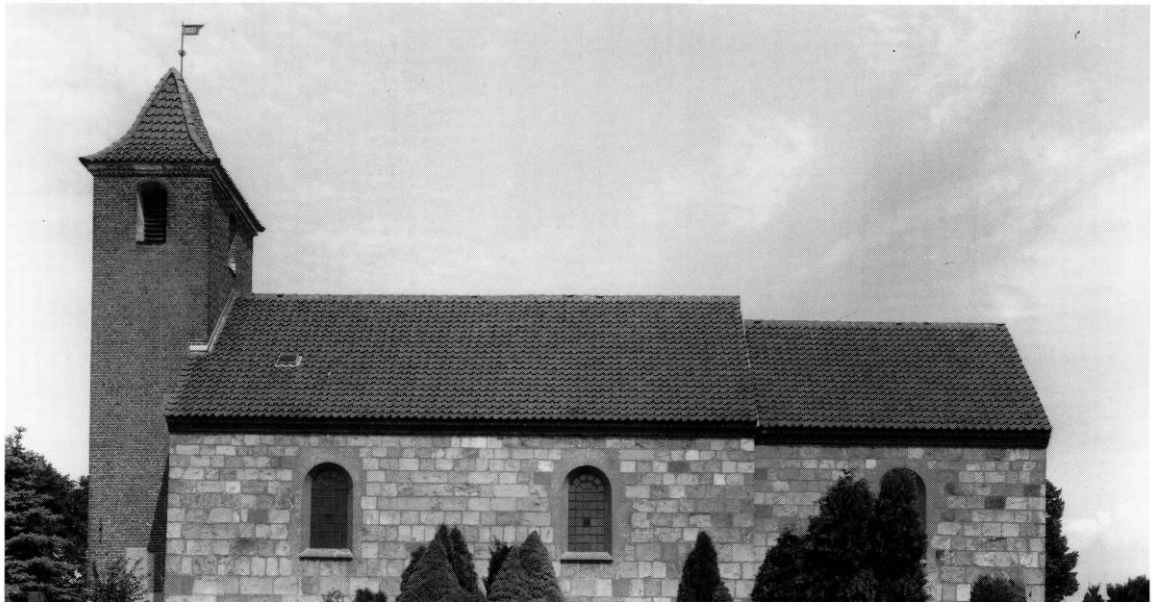


Fig. 5. Kirken set fra syd. NE fot. 1989. - *The church seen from the south.*

nelsens fingerstilling. I den venstre hånd, som ikke ses, holder han (livets) bog og et (processions)kors. Kristus flankeres af en engel (hvis vinger dog er udeladt) og en ørn, begge med glorier. Disse figurer er tegnene for henholdsvis Mattæus og Johannes, hvilket yderligere er angivet ved den krumme rammes versalindskrift: [S. M]ATHEVS IESVS o S. IOHANNES (NN i sidste ord er sammenskrevet). Det lille o mellem Jesus og S.Johannes kan opfattes som pladsudfyldende. Mod sædvane er indskriften udført med fremspringende bogstaver (majuskler i relief), hvor visse former, således anvendelsen af såvel kantet som rundt E (uncialformen), sandsynliggør en datering til omkring år 1200.

De to dele, som stenen består af, fandtes 1879, dels i prædikestolens murede underbygning (s. 3520), dels i tårnet. Herefter blev stykkerne samlet indmuret i kirkegårdens samtidige, søndre hegnsmur (s. 3502), hvorfra de er flyttet til deres nuværende plads.[21]

I skibets nordside iagttog Uldall to oprindelige, nu forsvundne vinduer, hvoraf det ene var i brug; også i koret så han to vinduer, begge tilmurede og svarende til de vinduessteder, hvor der i dag sidder rektangulære overliggere, en i gavlen (48x114 cm, åbningens bredde 74 cm) og en i nordsiden (42x101, åbningens bredde 76 cm).

Tilføjelser. Det er utvivlsomt i middelalderens seneste fase, at der ved skibets vestgavl er rejst et *tårn,* opført (forneden) af enkelte blokke og skifter af antagelig genanvendte granitkvadre og (i øvrigt) af munkesten i munkeforbandt.[22] Det var et såkaldt *styltetårn*, dvs. den vestre side var åben og foroven afsluttet med en bue, der sammen med de andre sider bar klokkekammeret. Det fremgår 1729,[13] at gavlene var prydet med kamtakker, og antagelig vendte de mod nord og syd, som det er tilfældet for hovedparten af denne tårntype, der er karakteristisk for Århus stift, jfr. f.eks. Torrild, s. 2623. I det bevarede



Fig. 6. Tympanon over indgangen i tårnets vestside (s. 3503). Poul Nørlund fot. 1925. - *Tympanum, possibly from the former south portal, now placed above the entrance in the tower.*

parti af skibets vestgavl, hvorpå tårnets østmur hviler, registreres levn af den rundbuede åbning, hvorigennem man i sin tid kom fra skibets loft til klokkekammeret.

Tårnet nævnes første gang 1676-77[14] og var da brøstfældigt. Næste omtale er fra 1702[13] og godtgør, at på dette tidspunkt var der indgang til kirken i tårnnichen gennem skibets vestgavl. Her behøvedes imidlertid »uforbigængelig« et »skur« (afdækning, (halv)tag; 1836[23] nævnes tagsten) og nogle tylter fjæl (brædder) for at skabe et vindfang,[24] idet »oblaterne bortblæser, når de er lagt på pateen«. 1722[13] benævntes det lille forrum våbenhus, men var da »snart helt øde«. 1809 ønskede synet det udstyret med loft, da forholdene om vinteren var farlige for kirkegængernes helbred; 1812 var det fornyet.[25] 1837-38[23] var tårnet revnet og blev repareret, og efter omstændighederne at dømme er det ved denne lejlighed, at den åbne vestarkade blev lukket og forsynet med dør, hvorved de eksisterende adgangsforhold var bragt til veje. Muligvis fik tårnets tag på samme tid sin nuværende, afvalmede form, der tidligst nævnes i synsprotokollens beskrivelse 1862.

Ved den nedennævnte »hovedreparation« 1877-79 blev tårnet så gennemgribende ommuret, at man i samtiden karakteriserede arbejdet som nybyggeri.[26] Ved samme lejlighed rejstes *tilbygningen* på nordsiden, hvortil adgangen[27] til skibets loft og klokkekammeret blev henlagt og ført op via en gennembrydning i tårnets nordmur. Som afslutning på arbejdet blev det hele cementmalet (jfr. vindfløj, s. 3508).

1888 blev lydhullerne gjort større; vinduet i vestsiden er sat i 1915,[28] og 1867[29] forestod A. Theilgaard, Hammel, forrummets nyindretning med ændring af indgangspartiet, gulv af skifer o.a.

Vedligeholdelse og tilstanden i de første generationer efter reformationen har øjensynlig været mangelfuld og sløj; ja, allerede i årtierne før stod

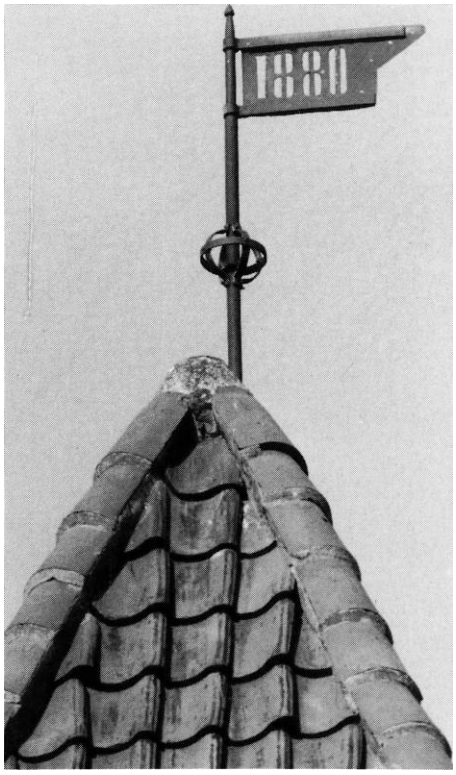


Fig. 7. Vindfløj (s. 3508). KdeFL fot. 1990. - *Top of spire and the vane.*

det dårligt til (s. 3501). 1616[30] beskrev lenets synsmænd kirken som »ganske bygfældig« både på mur og tag. Det regnede på præsten, og behovet for »undsætning« var stort. Synet efter Mogens Friis' død[14] konstaterede imidlertid kun få mangler. Jævnlige reparationer siden da forklarer, hvorfor bygningens tilstand herefter gennemgående får karakteren god. Skibets murværk har dog givet anledning til bekymring, for 1722[13] nævnes, at †*pilleme* på nordsiden, som holder muren, er brøstfældige. Ligesom i pastoratets hovedkirke lod kirkeejeren 1737[13] iværksætte en reparation, hvorefter kirken erklæredes at være i »meget god stand«. En større restaurering, hvortil synet mente ville medgå 30000 mursten,[31] gennemførtes 1765 og mindedes ved årstallet samt kirkeejerens og hans kones nu forsvundne initialer på korgavlen: Erhard Greve FFedel-Friis og Christine Sophie Grevinde *Wedel-Fnis.*[19]

Senere (første gang 1830[23]) nævnes kun én hvidkalket †pille, der stod midt på nordsiden; til gengæld var den temmelig stor: Halvtredie meter bred med et fremspring på knap to meter, teglhængt og forsynet med vindskeder.

Ligesom så mange andre kirker under Frijsenborg modtog den i Voldby i 1850erne[32] en renovering, der fortrinsvis angik rum og inventar (jfr. s. 3520), og synet mente bagefter, at kirken var blevet »væsentlig forskønnet«. 1876 forberedtes imidlertid en *»hovedreparation«,* der gennemførtes 1877-79. Med kirkeejerens bygningskyndige Christen Kiilsgaard som leder drejede det sig denne gang navnlig om bygningen, der bibragtes det udseende, den har i dag.

Arbejdet, der indledtes med koret, er forholdsvis detaljeret bevidnet i samtidige beskrivelser og regnskaber[33] og havde som hovedposter: Omsætning og fornyelser af facademurværk og opførelse af den ovenfor nævnte tilbygning ved skibets vestgavl på tårnets nordside, påmuring af gesimser (afløsning for sugfjæl) og nye taggavle (der indtil 1965 havde kamme) samt en næsten fuldstændig fornyelse af tårnet. Det fremgår ikke klart, om skibets murhøjde blev reduceret.

I det indre blev korbuen, som Uldall mente var beskadiget ved brand, helt nyopført, og triumfmurens taggavl fik sin nuværende form med stor åbning.[34] Desuden blev kirkens vægge pudset, og lofterne i kor, skib og forhal forsynedes med den for Frijsenborgkirkerne i Christen Kiilsgaards tid karakteristiske kassettebeklædning (med stjerner i hjørne- og midtfelter). Indgangsdøren blev fornyet, og i korgavlen placeredes ventilationskanaler. Endelig omfattede arbejdet de nuværende vinduer (jfr. s. 3507) og gulvfliser (jfr. nedenfor).

I tiden herefter er blot foretaget få og små ændringer. 1902[29] blev lofterne malet lysebrune med ådring, og ved midten af 1960erne forestod Aksel Skov og Aage Kristensen en facaderenovering. Alfred Theilgaards arbejde med indgang og forrum 1967 er nævnt ovenfor.

Gulvene var brøstfældige, da de 1676-77[14] nævnes første gang. 1862 lå der røde mursten i skib og kor, men åbenbart ikke bag alteret, hvil-



Fig. 8. Indre set mod øst. P. Nørlund fot. 1925. - *Interior to the east.*

ket synet foreslog året efter. Ved »hovedreparationen« 1877-79 lagdes teglfliser, mens mursten bibeholdtes i stolestaderne. Ønske om fornyelse fremsat 1931.[29]

Vinduerne var »nogenlunde ved magt«, da de 1676-77[14] nævnes første gang. 1702[13] var det ved prædikestolen så ødelagt, at »alterbogen kan nedblæse«. 1826[23] indstillede synet, at de gamle vinduer i koret blev forsynet med bly og glas. Ved den ovenfor nævnte renovering 1852-53 blev vinduerne udskiftet og fik »bueform foroven«, men den indgribende ændring, hvis resultat vi ser i dag med den påfaldende regulære fordeling i skibet, skete ved »hovedreparationen« 1877-79 med jernstel fra Smith i Randers.

Ved den første omtale 1676-77[14] var *tagmaterialet* gamle sten undtagen på korets nordside, hvor blyet var ved at blæse ned. 1702[13] og siden har der været tegltage overalt. Synet ved ejerskifte 1763[31] ønskede *tagværkerne* fornyet, og mange udskiftninger fandt sted 1877-79;[32] alligevel indgår der i de eksisterende tagstole en del genanvendt egetømmer.

Opvarmning indførtes 1879[35] med en †kakkelovn fra C. P. Smiths jernstøberi i Randers; i de følgende år skete ændringer, og 1920[29] blev ovnen ommuret (jfr. fig. 8). Nyt varmeanlæg omkring 1950.

Kirken står i dag udvendig i blank mur, mens tårnet og tilbygningen ved dets fod har rester af forrige tiders kalkning og oversvumning med cementvælling. Indvendig er væggene hvide, mens de velbevarede kassettelofter med de kraftige, profilerede gesimser fortsat er ådrede. Kor og midtergang har bevaret de diagonallagte gule og »blå« teglfliser fra 1877-79, mens der er kommet kork i stolestaderne. I forrummet ligger lysegrå skifer siden 1967.



Fig. 9. Indre, set mod øst. NE fot. 1989. - *Interior to the east.*

Vindfløjen (fig. 7) er leveret af blikkenslager P. Nielsen i Hammel[12] og bærer opsætningsåret 1880 (jfr. dog fig. 3).

INVENTAR

Oversigt. Mellem det beskedne inventar, præget af kirkens tilhørsforhold til Frijsenborg, må opmærksomheden samle sig om fløjaltertavlen, der nu hænger på skibets nordvæg. Den virtuost skårne tavle fra o. 1520-25 med et specielt andagtsmotiv, udført af den bekendte Odense-billedskærer Claus Berg, har næppe oprindelig været beregnet til en almindelig landsbykirke, men man kender intet til tavlens ældre historie. Ved 1800rnes midte er den blevet udskiftet med Hammel kirkes renæssancetavle. Samtidig anskaffedes altersølvet og stoleværket, der atter fornyedes 1877f. 1890erne medførte fornyelse af klokken, omhugninger af døbefont og romansk gravsten samt overflytning af renæssanceprædikestolen fra den nedrevne Nebel kirke, der ligeledes hørte under Frijsenborg.

Alterbord, 1895, af bonet eg, leveret af snedker H. H. Würtz.[12] Fyldingspanel med beslagværksprydede halspilastre, gennemløbende frise og kraftigt udladende vulstgesims; på aftrappet podium. †*Alterborde.* Endnu 1702[13] synes det middelalderlige, murede alterbord i behold, idet synet nævner, at »alteret i sig selv er uden al beklædning«. 1862[12] var det formodentlig reduceret til en panel, der repareredes.

†*Alterklæder.* 1702[13] var alterklædet af »kringlet« fløjl og endnu godt. 1842[23] var anskaffet et nyt, der ti år senere fik nye frynser.[15] 1862 syede Schou i Hammel et nyt klæde, der 1874 erstattedes af et andet.[12]



Fig. 10. Indre, set mod vest. NE fot. 1989. - *Interior to the west.*

Altertavlen (fig. 11), fra o. 1600, overført fra hovedkirken i Hammel o. 1850, er et velskåret snitværksarbejde med topstykke og malerier fra overførelsestidspunktet; storfeltets nadvermaleri dog fra 1700rne.

Det er en firesøjletavle, af eg, med højt, rektangulært midtfelt, smallere, todelte sidefelter samt kartoucheformede storvinger. Fodstykket har tætprofilerede lister omløbende omkring retkantfremspring, med småfelter på alle sider. De høje, glatte søjler har korintiske kapitæler og prydbælter med slanke akantusblade under bossebesat bælte. De usædvanligt omhyggeligt og detaljeret udskårne storvinger, der svarer til Vejerslevtavlens fra 1595 (Hjørring amt), har reliefskåret beslagværk på kanterne, foroven endende i et ørnehoved. Vingens nedre volut afsluttes foroven af en kraftigt fremspringende, ottebladet blomst. Mellem denne og de to halvrosetter nærmest tavlens rammeværk er båndophængt en særlig fintskåret roset med frugter og blade. I vingens midte omslutter et cirkulært, attisk slyngbånd et påsat, skåret englehoved (fig. 12). Krongesimsens profillister er udladende og forkrøppet omkring de antagelig nyere fremspring, der har form af kannelerede pilastre med joniske kapitæler. - Topstykket, affyr, stammer ligesom storstykkets sidefelter antagelig fra tiden omkring tavlens overflytning til Voldby. I topstykkets brædder er udsavet en trekantgavl og vinger med bøjleformede yderkanter. Påsatte lister markerer et portalfelt med gavl.

Den egentlige tavle står afrenset for alle farver og fremtræder efter en istandsættelse 1988 med



Fig. 11. Altertavle fra o. 1600, indtil o. 1850 tilhørende Hammel kirke (s. 3509). NE fot. 1989. - *Altar-piece from c. 1600, until c. 1850 belonging to the church of Hammel.*

egetræets ret lyse farve. Midtfeltets *maleri,* på træ, 119x81 cm, er en fremstilling af Nadveren, fra 1700rne. I et hvælvet rum, med hvidmarmorerede piller, gulligt oplyst af en lysekrone, sidder Jesus bag et rundt bord omgivet af sine disciple. Han bærer rød kappe ligesom to apostle i forgrunden, hvor den rødhårede, gulligtklædte Judas, med pengeposen, ses i profil. De øvrige har lysblå, grønlige og brune dragter.

Efter genopstillingen har tavlen rimeligvis fået dels genopmalet topstykkets *malerier,* dels malet nye i storstykkets sidefelter. Topstykkets portalfelt har en fremstilling af Gravlæggelsen, sødladent i udtryk og farver, en genopmaling af samme motiv som det ældre, underliggende, med bevaring af baggrundsprospektet og forgrundens sære vase. Den gråblege Kristusskikkelse støttes af en foranstående mand i brunlilla kappe. Forgrunden er gullig, klippebaggrunden mørkere, længst borte galgebakken i lysgulligt skær under blå himmel. Også trekantgavlens hvide due mellem rødgule skyer er genopmalet. O. 1850 er derimod nymalet motiverne i storstykkets sidefelter. Forneden, i nord, ses den brunklædte Moses med lovens tavler, på lysbrun baggrund, i syd Johannes med kalken, i rød kjortel og brun kappe; baggrunden lysblå. I de øvre felter ses mod nord, i blågrå og gullige skyer, en svævende, mandlig engel med flammesværd i den ene hånd, den anden udspre-

dende lyn; i syd svæver en kvindelig engel, i grønt skørt og gennemsigtigt draperi, i hænderne palmegren og lilje; blå, hvidskygget himmel. - Topstykkets portalramme har på (ny) egetræsådret baggrund en hvid rankedekoration, der i hjørnerne har rokokopræg. Topvingerne har en malet, imiteret trædekoration: på lysbrun baggrund mørkebrune, nærmest barokke ornamenter med akantusblad og ophængt buket. I frisefelterne er 1988 malet nye versalindskrifter, hvide på sort bund.

Om tavlens ældre historie meddeler kilderne kun, at dens staffering 1702 »her og der er udgået«, og at den 1763 skulle repareres.[36] Efter at Hammel kirke 1849 havde fået ny altertavle (jfr. s. 3458), overtog annekskirken Voldby den gamle.[26] 1890 reparerede og lakerede maler J. C. Frederiksen alterbilledet, og fem år senere rensede snedker Würtz tavlen for maling samt restaurerede og bonede den.[12]

Kirkens tidligere *høj altertavle* (fig. 13-16), jfr. oversigten s. 3508, der o. 1850 måtte vige for den nuværende fra Hammel overflyttede renæssancetavle, er en i flere henseender bemærkelsesværdig fløjaltertavle fra o. 1520-25 fra den kendte billedskærer Claus Bergs værksted i Odense. Midtskabet rummer dramatiske scener fra de 10.000 soldaters martyrium, med deres anfører, bispehelgenen S. Acacius[37] som den centrale forgrundsfigur, skildret under hans martyrium, blindingen. I fløjskabene står storfigurer af samme helgen og af Maria Magdalene.

Det store midtskab, der måler 197x169,5 cm og er 17 cm dybt, har to fløje, kun 14 cm dybe. De delvis fornyede karme er profileret med kvartrundstav på de tre øvre sider, de nedre kanter skråt affaset mod de indvendige sider. Foroven har alle tre skabe et udskåret grenværk, ens i de to fløje, men afvigende i midtskabet. Her danner to krydsende, buede grene en slags dobbeltarkade, hvori der til hver side er indflettet en skråt forløbende sidegren. En lille blomst[38] ses i hvert øvre hjørne og lidt forskudt for midten. Grenværket støttes i siderne af profilerede konsoller, der bærer baldakinnicher med småfigurer af helgener.[39] I midtskabet to bisper, den ene velsignende og med bog, den anden kirkefaderen Augustin holdende hjerte og formodentlig en nu tabt stav. I den venstre fløj står to mænd, muligvis læge-tvillingbrødrene Kosmas og Damian,[40] henholdsvis med skrin og krukke, i den højre fløj to kvinder, den yderste med pande- og hovedklæde og hænderne sammenlagt i bøn, den anden, nyskåret, med bog. - Kun fløjenes konsoller danner tillige kapitæler for sidernes spinkle, leddelte rundstave på polygonale konsoller, der mod bagvæggen støttes af liste med nedre vandnæseprofil.

Midtskabets figurrige scene (fig. 14) består nu af tre store og høje egetræsblokke udskåret i kraftigt reliefi flere planer. Et tomt rum foroven i midten har muligvis rummet endnu en figurgruppe.[41] I forgrunden midtfor er fremstillet blindingen af S. Acacius. Den segnende biskop synes holdt oppe af en bagved stående mand, der støtter hans hoved, således at en bøddel med

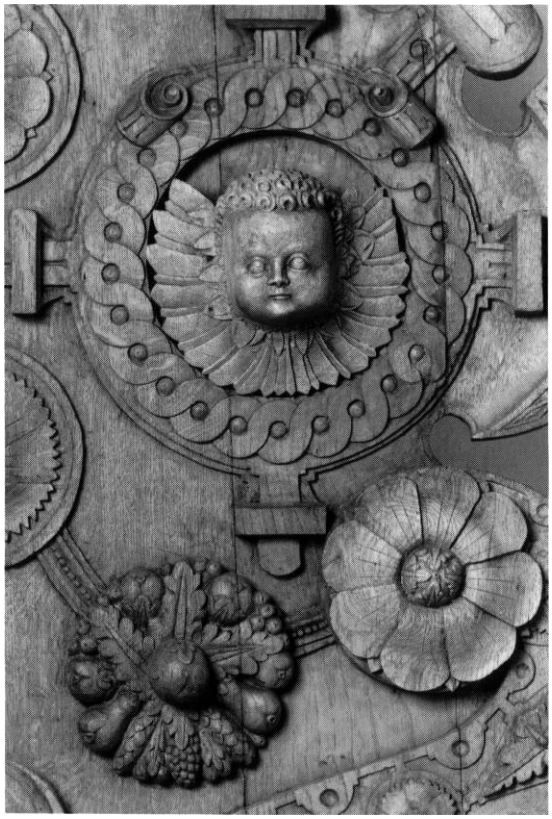


Fig. 12. Detalje fra altertavlens storvinge, jfr. fig. 11 (s. 3509). NE fot. 1989. - *Detail from the wing of the altar-piece, cf. fig. 11.*



Fig. 13. Fløjaltertavle fra o. 1520-25 fra Claus Bergs værksted i Odense (s. 3511). NE fot. 1989. - *Winged altarpiece c. 1520-25 from Claus Berg's workshop in Odense.*

den ene fod plantet i bispens skød bedre kan komme til med sin træhammer at slå boret i den skrækslagne mands øje. En mand ved siden af holder en sten (?) i den ene hånd. Af samme størrelse som denne gruppe er forgrundens øvrige figurer, der dels synes at være tilskuere til rædselsscenerne, dels at tage del i de 10.000 kristnes lidelser. Yderst til højre peger en fornemt klædt ung mand mod bispescenen, i den anden hånd holder han et (nyt[42]) sværd. Fra klippebaggrunden træder han frem med foden på ryggen af en halshugget mand, hvis afhuggede hoved, med åbentstående øjne, ligger på jorden foran. I den modsatte side ses scenens pendant. Den vildt skæggede kejser Hadrian (fig. 15), ifølge legenden overbefalingsmand for de romerske soldater, træder på tilsvarende måde op på en død mand, der ligger på ryggen med akavet drejet hoved og åbne øjne og mund. Ved kejserens side svinger en krigsknægt sit (nye) sværd over hovedet, mens han med venstre hånd griber fat i skjorten på en mand, der med hovedet nedad er ophængt i en træstamme, bundet ved fod og lår, med tilsnøret hånd.

Legenden om de 10.000 kristnes martyrium er med uhyggelig realisme fremstillet i skabets mellem- og baggrund, figurerne her i lidt mindre størrelse af hensyn til den perspektiviske virkning. De til kristendommen omvendte soldater er overmandet på bjerget Ararat, hvorfra de kastes ud over kanten og spiddes på klippegrunden eller korsfæstes og pines på forskellig måde. I egeblokken til venstre ses øverst på en klippeformation en bøddel, der med svøben hævet over hovedet er ved at drive fire ulykkelige ud over afgrunden; de har alle sammenbundne hænder, to er nøgne, én med lændeklæde, én i skjorte. På en klippeafsats lige nedenunder holder to bødler en mand fast. Han ligger på ryggen med bagudvendt hoved og smerteåben mund. I brystet sidder en (ny) pløk, som den ene karl er ved at slå i ved hjælp af en stor kølle. - I tavlens midtparti, bag bispescenen, ses seks stakler, der er smidt ned fra klippen og nu ligger



Fig. 14. Fløjaltertavlens midtskab med scener fra de 10.000 kristnes og S. Acacius martyrium, jfr. fig. 13 (s. 3511). Bent Jacobsen fot. 1989. - *The central compartment of the altar-piece with scenes showing the martyrdom of the 10,000 Christians and St. Acacius, cf. fig. 13.*

i forvredne stillinger, med fortrukne ansigter, spiddet på spidse klippestykker. Yderst støtter en bøddel sit ene bøjede ben mod en ryglig-

gende mand, mens han med venstre hånd har et tag i en anden, spiddet mands hår parat til at hugge med sit løftede sværd. På den yderste

klippeblok til højre ses tre ulykkelige, ophængt på forskellig barbarisk vis, én med sammenbundne hænder og ben hængt op over en galge, en andens bundne hænder er fæstnet omkring et T-kors' kryds; hans skjorte flagrer bagud, så de korte underbukser ses, på benene hoser. Yderst mod karmen er en mand hængt med hovedet nedad, bundet ved (nye) hænder og fødder til en (delvis fornyet[43]) træstamme. De kantede klippestykker er markeret ved takkede indsnit, jordsmonnet ved »trambulerede« indskæringer.

I den venstre fløj står den 128 cm høje figur af Maria Magdalene (fig. 16) med salvekrukken i venstre hånd. Hun har en meget elegant fremtoning, med fornem modedragt og stående yndefyldt svajet med højre hånd manieret anbragt



Fig. 15. Udsnit af fløjtaltertavlens midtskab, jfr. fig. 14 (s. 3512). Bent Jacobsen fot. 1989. - *Detail of the altar-piece's central compartment, cf fig. 14.*

på hoften for at holde den ene kappeflip oppe. Over de fine ansigtstræk med den høje pande er hendes hår arrangeret i en netovertrukket pølle over et mønstret pandebånd, der støder til de to kunstfærdigt formede ørebukler. Hun bærer en virtuost skåret dragt: en kjole med snøret liv og smalt bælte. I halsudskæringen ses et tyndt lin foldet op mod halsens fine bånd; underærmerne er opslidsede overensstemmende med tidens mode ligesom den store, leddelte kæde, hun bærer om halsen. En kraftig oksemulesko stikker frem under den folderige kjole.

Bispehelgenen S. Acacius i den anden fløj, 141 cm høj, svajer i sin stilling som Maria Magdalene udefter, men mere stift. På det ørekorte hår bærer han en stor, bred og flad mitra; ansigtstrækkene er kraftige, med let sammentrukne bryn. I højre hånd holder han dels en bog, dels en flig af den bredtfoldede korkåbe (pluviale) hen foran livet. Over brystet er den sammenholdt af et bredt bånd, indenfor ses messehaglen (casula) og den lidt over knælange ærmekjortel (dalmatica) og den fodside underklædning (alba), hvorunder en oksemulesko ses. I venstre hånd holder han marterredskabet (nyskåret[43]), et skaft med et hulet jern, og støttet mod skulderen bispestaven med påhængt klæde (sudarium). Bispens klædedragt er skåret i større og bredere flader og snit end Maria Magdalenes. Begge figurer står på lave jordsmon over et 15,5 cm højt fodfelt. Både fløj figurerne og midtfeltets tre egeblokke er på bagsiden næsten plantskårne, med lettere udhulninger enkelte steder.

J. Magnus-Petersen bemærkede 1888 - ligesom allerede kunsthistorikeren N. L. Høyen 1830 - tavlens påfaldende ligheder med Claus Bergs altertavle i Odense S. Knud kirke, hvilket yderligere understregedes af Francis Beckett 1897 og senere af V. Thorlacius-Ussing i hans bog om Claus Berg.[44] Både med hensyn til figurstil og dragtbehandling svarer tavlen nøje til Odense-tavlen, men også mange detaljer genfindes ikke alene her, men også på tavlerne i Sanderum på Fyn og Tirstrup, Randers amt. Værkstedets karakteristiske udførelse af dragterne med de overdrevent bevægede folder i brede, ofte vinkelformede flader er i Voldby



Fig. 16. Maria Magdalene fra altertavlens ene fløj, jfr. fig. 13 (s. 3514). NE fot. 1989. - *Mary Magdalene in one wing of the altar-piece, cf fig. 13.*

stærkere accentueret og bevægelserne mere manieret end i Odense-tavlen, hvilket foranlediger Beckett og med ham Thorlacius-Ussing til en datering til kort efter denne tavle, dvs. o. 1520-25.[45]

Tavlens funktion som andagtsbillede, der (som den unge mand i billedets højre side) henviser til de til kristendommen omvendte soldaters martyrium, er med dette motiv ganske i overensstemmelse med datidens fremstillinger, især i Tyskland og Schweiz.[46] Claus Berg er formodentlig inspireret af og har som forlæg anvendt et træsnit fra 1495/96 af Albrecht Dürer,[47] der viser de 10.000 soldaters martyrium og blin-





Fig. 17-18. Alterkalk og disk udført 1852 af Anton Michelsen, København. Kalkens bæger erstattet af et nyt 1879. Diskens graverede våbener er for grev Emil Frijs, Frijsenborg, og hustru Thyra Haffner (s. 3517). NE fot. 1989. - *Chalice and paten made by Anton Michelsen, Copenhagen 1852. The cup of the chalice dates from 1879. The coats of arms engraved on the paten belong to Count Emil Frijs, Frijsenborg and his wife Thyra Haffner.*

dingen af en liggende biskop. Ikke alene den perspektiviske opbygning synes hentet fra dette stik, men også flere detaljer, som billedskæreren på vanlig vis har kombineret på en ny måde.[48]

1987 har altertavlen gennemgået en grundig både snedker- og stafferingsmæssig restaurering ved Bent Jacobsen. Grundlaget for tavlens nuværende fremtræden er V. F. Steffensens farvesætning fra hans istandsættelse 1889. Foran skabsbaggrundenes nye polerforgyldning fremtræder figurerne med forholdsvis få farver, især grønt, blåt og rødbrunt, hovedfigurerne dog fremhævet ved en del forgyldning,[49] der ligeledes ses på grenværket foroven samt på skabets kantlister. Mod klippeformationernes brune farver lyser de ligblege martyrskikkelser i hvide klæder uhyggeligt op. Også fløjfigurerne har lys ansigtsfarve, Maria Magdalenes imidlertid lysnet under sidste restaurering.

Undersøgelser i forbindelse med restaureringen 1987 viste, at tavlen havde tre egentlige farvelag. Af den oprindelige staffering var ganske ringe spor: En martyrfigur havde rester af gulliggrå hudfarve med cinnoberrøde blodspor. Kejseren i forgrunden havde rødtonet hudfarve og klipperne lidt forgyldning og grønt. En senere overmaling, på en grunding af grå oliemaling, svarede for klædedragternes vedkommende til den nuværende; bispehuen var dog grøn, og Maria Magdalene havde et blomstermønster på det ene ærme. Ansigtsfarven var mest rødtonet. Denne staffering stammer formentlig fra 1700rnes første trediedel, idet man ved et syn 1702 bemærkede, at »al staffering er fortæret af ælde og bør hjælpes«. 1737 var tavlen imidlertid »i meget god stand«.[13] Fra denne tid stammer muligvis også tavlens sekundære fyrretræsbagklædninger med en blåhvid marmorering.[50] 1839[23] noteres, at tavlen er blevet opmålet sammen med prædikestolen og stoleværket, måske blot en reparation omfattende den hvidlige oliefarve, der er fundet overalt på figurerne under stafferingen fra 1889.

Efter at tavlen i begyndelsen af 1850erne[26] var fjernet fra koret, hang den en tid »i langhuset«,[51] inden den 1878[52] anbragtes på loftet, hvor den lå adskilt i syv dele, da Magnus-Petersen på foran-

ledning af grev Frijs beskrev den 1888. Den var da »overalt overmalet med en skæmmende oliefarve«. Året efter blev tavlen »afstået til lenet« med den forpligtelse, at den »skulle restaureres paa en til dens Betydning som et Konstværk fra Middelalderen svarende Maade.« Ifølge en notits på sagen[53] var tavlen »i 1889 restaureret af Conservator Steffensen[54] (men uden Control) og derefter tilbagesendt til Opstilling paa Frijsenborg«. I forbindelse med den testamentarisk bestemte tilbagelevering til kirken 1924 er der måske foretaget en mindre istandsættelse. En hovedrestaurering er som nævnt foretaget 1987. Nu ophængt på skibets nordvæg.

Altersølv. Alterkalk (fig. 17), 1852 forarbejdet af dele fra forskellig tid af hof- og ordensjuvelerer Anton Michelsen, København. Det store bæger udført 1879 af J. P. Sørensen, Århus. Ældst af den nu 20,5 cm høje kalk er den flade, sekstungede fod, fra o. 1600, med renæssanceornament, cirkel mellem dobbeltstreger, på standkanten. Fodens øvre del er drevet stejlt op mod det sekskantede skaftled. Den barokiserende knop har drevne ruder, hvoraf de midterste bærer nyere, (1879?) indridsede versaler: »Inriik« (jfr. Søby). Under foden fire stempler: 1) Københavns bymærke (18)52, 2) guardeinens, P. R. Hillerup, 3) mestermærket »AM« (Bøje I, 1979, nr. 1464) og 4) månedsmærket vædderen (20/3-20/4). Det oprindelige bæger er 1879[12] erstattet af et stort og glat, der under mundingsprofilet har Århus bymærke (Bøje II, 1982, nr. 5822) flankeret af J. P. Sørensens læderede stempel.[55]

Den tilhørende *disk* (fig. 18) er 1852 udført af ovennævnte Anton Michelsen. Den er 13 cm i tvm., flad, med graveret cirkelkors på fanen og i bunden greveparret, Emil Frijs og Thyra Haffners kronede våbener flankeret af deres initialer »E F« og »T H« og over årstallet »1852«. Under bunden ses samme fire stempler som på alterkalken.

†*Alterkalk* og †*disk,* af tin, er omtalt i inventarierne fra 1701[56] til 1729.[13]

Vinskummeske, 1868, udført af R.Jensen, København. Mester-, by- og guardeinstempel på det gotiserende skaft.



Fig. 19. Alterstage fra 1500rne (s. 3517). NE fot. 1989. - *Altar candlestick from the 16th century.*

Oblatæske og *vinkande,* nævnt 1921,[29] af porcelæn, fra Bing & Grøndahl, sorte, med guldkors og -kanter.

Alterstager (fig. 19), af sengotisk form, fra 1500rne, af messing, den ene stage muligvis støbt efter den anden. Tidligst omtalt i inventariet 1729.[13] De kun 27,5 cm høje stager står på tre 5,5 cm høje, facetterede dyrefødder.[57] De ensprofilerede fod- og lyseskåle har blødt formet, hulet led ved overgangen til det koniske skaft, der har tre spidsovale, midtdelte led. Lysetorn af jern. Under bunden ses en grov metalplade med midtplade af jern, muligvis til fæstnelse af jernstang gennem skaftet. Den ene stages fødder, der på fodskålens inderside er fæstnet ved hjælp af en pånittet messingplade, er muligvis senere tilføjede eller reparerede. Deres materiale forekommer at være af samme gods

og farve som den anden stage, hvis inddrejede, koncentriske linier står skarpere.

†Alterstager, af træ, omtalt i inventarierne 1701[56]-02.[13]

Syvarmet lysestage, o. 1925, på ottekantet, aftrappet fod, de kantede arme anbragt i buet form. På alterbordet. To nyere, trearmede *lysestager* af messing står på hver sit bord i koret.

Messehagler, fire nyere. En *†hagel* er tidligst nævnt 1702; den var da »snart ganske ubrugelig«, 1727 gammel og »forslidt«.[13] Først 1856[23] omtaler regnskaberne atter en nyanskaffet hagel. 1888 syede Sophia Landmark en ny af silkefløjl og satin med guldgaloner.[12]

Alterskranke, 1877, ganske svarende til Skannerups (s. 3358), udført af snedker Würtz, der ligeledes udvidede og reparerede den 1892.[12] Den består af egetræsrundstave med terningformede kapitæler og baser samt midtled, der på alle sider er prydet med en drejet knop. Opstillet i halvbue, hveranden stav senere fjernet. Egetræsmalet som oprindelig.



Fig. 20. Romansk døbefont, kraftigt omhugget 1890 (s. 3518). NE fot. 1989. - *Romanesque font heavily altered in 1890.*

Døbefont (jfr. fig. 20), romansk, men kraftigt omhugget 1890 af stenhugger A. Hansen, Skovby.[12] Den er 82 cm høj, kummen, der går i ét med skaftet, af grålig granit, foden mere rødlig. Kummen, 61 cm i tvm., har ved mundingen et glat bælte smykket med fire små, indridsede kors. Skråkant og hulled ved overgangen til det cylinderformede skaft. Ny, kvadratisk fodplade, der på den let hvælvede overside har kraftige hjørnestave, der støder til et cirkulært midtled med affaset overkant.[58] Anbragt midt for korbuen.

Dåbsfad, af messing, sandsynligvis det der 1877 leveredes af blikkenslager J. W. Meyer, Århus, og som forandredes 1890 af blikkenslager A. Hansen, Hammel.[12] Det er glat, 65,5 cm i tvm. med ombukket kant og hul i midten til indsat, halvkugleformet messingskål med to øskener på den smalle kant. *†Dåbsfad.* 1729[13] fandtes et tinfad, der 1763[31] foresloges udskiftet med et tilsvarende.

Dåbskande, fra 1870-80erne, af tin, stemplet »Buntzen« (versaler under bunden) for kandestøberen Johan Lorentz Buntzen, København,[59] leveret 1887 af isenkræmmer H. Schourup, Århus.[12] Kanden, der ganske svarer til Tvilums (s. 3426), er 24 cm høj til den lille lågknop. Den har udadsvejet hals med bred tud, spinkel rundstav ved overgangen til det koniske korpus og kantet, nøgleformet hank. Foden delvis ødelagt. Nu ude af brug.

Prædikestolen (fig. 21), fra slutningen af 1500rne, er 1897[60] overført fra den nedbrudte kirke i Nebel (Voer hrd.), der ligeledes hørte under grevskabet Frijsenborg. Det er et velskåret renæssancearbejde, der ifølge sine skårne våbener er skænket af Claus Mund (død omkring 1603) til Serridslevgård i Nebel sogn og hans hustru Kirsten Jørgensdatter Harbou.

Stolen, har fire fag, hvis rammeværk på siderne er smykket med spinkelt beslagværk i fladsnit. Frise og postament har på hjørnerne retkantede fremspring med listeindrammede fyldinger på forsiden og beslagværk på siderne. På postamentfremspringene står små, kannele-

rede søjler med korintiske kapitæler og høje beslagværksprydbælter. I alle fag ledsages rammeværket af lodrette lister med attisk slyngbånd; stolens vandrette led er smykket med varierende tandsnit. I frisefelterne er udskåret store versaler (flere sammenskrevne): »Qvi ex / deo est / verba / dei avdit« (den, som er af Gud, hører Guds ord; Joh. 8,47). I storfelterne er arkader med volutsvungne, akantusbladsmykkede pilastre med profilbaser og -kapitæler; bueslagene har kraftig (cirkulær) æggestav og tunget tandsnit, i sviklerne små englehoveder. I postamentfelterne er reliefskårne, asymmetriske våbener med tilhørende indskårne versaler i rammeværket ovenover, fra øst: 1) »CMF« (Claus Munds *f*ædrene (våben)), 2) »KIDF« (Kirsten Iørgensdatters *f*ædrene (Harbou)) (fig. 22), 3) »CMM« (Claus Munds mødrene (Glambek)) og 4) »KIDM« (Kirsten *I*ørgensrfatters mødrene (Munk)).

Stolen støttes af en ottekantet egetræsstolpe, hvortil slutter sig fem volutsvungne bøjler med markerede oprulninger foroven og indskårne firbladsrosetter på forsiden. Trappen og opgangens spinkle tremmeværk langs triumfvæggen er nyere, muligvis fra 1897.

1897[12] restaurerede og afrensede F. Hegaard stolen, der nu står med egetræets lyse lød, blot med sortmalet bund for indskrift, arkader og våbener. Ved stolens istandsættelse 1989 viste der sig under arkaden i 2. storfelt fra nord et aftryk af et englehoved.

Om prædikestolens ældre historie meddeler kilderne til Nebel kirke, at den 1616 var noget brøstfældig og skulle »flyes« (repareres) af en snedker, før den blev malet (sammen med det øvrige inventar) af Jens maler i Horsens.[61] 1874 blev den oliemalet.[62] Efter nedbrydningen 1878 af Nebel kirke, der o. 1600 hørte under Serridslevgård og med denne fulgte en senere ejer til Stensballegård og herefter Frijsenborg, overførtes stolen 1897 til Voldby.

†*Prædikestole.* 1) Tidligst omtalt 1702, da den ifølge synet »duede aldeles intet«. 1802 var en ny »uforbigængelig nødvendig« for præstens sikkerhed.[13] 1807[63] var den under istandsættelse. 1871 karakteriserede Uldall stolen som »mo-



Fig. 21. Prædikestol fra 1500rnes slutning (s. 3518), 1897 overført fra den nedbrudte kirke i Nebel. NE fot. 1989. - *Pulpit from the close of the 16th century, moved from the demolished church in Nebel.*



Fig. 22. Detalje fra prædikestolen med (det fædrene) våben for Kirsten Jørgensdatter Harbou til Serridslevgård, jfr. fig. 21 (s. 3519). NE fot. 1989. - *Detail from the pulpit with the paternal coat of arms of Kirsten Jørgensdatter Harbou of Serridslevgård, cf. fig. 21.*

derne og temmelig smagløs«. 2) I forbindelse med kirkens restaurering 1878 blev stolen og dens »murede fod« nedbrudt. Snedker Würtz udførte en ny[26] og anbragte den på ny fod, hvorefter den blev malet og forgyldt.[12] Ifølge Magnus-Petersen 1888 var den meget tarvelig, fyldingerne firkantede og adskilt ved flade lisener, uden ornamenter eller prydelser.

Stoleværk, formentlig fra hovedrestaureringen o. 1852,[23] men omlavet og til dels fornyet 1877-78.[23] De enkle gavle, der svarer til Hammels (s. 3463), har omløbende rammer og smalle, svejfede endestykker, som snedker Würtz, Voldby, tilføjede stolene 1878, samtidig med at bænkene blev gjort 2½ tomme bredere.[12] Ryglænene har enkle retkantfyldinger. Østligste stader i syd er indrettet til degnestol, lukket med to døre, med rektangulært fyldingsfelt i profilramme (jfr. nedenfor).[64] Som oprindelig egetræsmalet, fyldingsfelterne i lysere tone. †*Stoleværk.* 1676/77[14] og 1702[13] karakteriseredes stolene som »nogenledes ved magt«. 1727 var de gamle og brøstfældige, men ti år senere i meget god stand.[13] 1763[31] forestod tilsyneladende en istandsættelse, hvortil krævedes 22 tylter brædder. 1851[23] skulle både mands- og kvindestolene have »rygbeklædning«. 1862[29] ønskedes fodskamler i stolene samt hatteknager i mandsstolene.

Armstol til præsten, 1877, af lakeret eg, med drejede stave i ryg og til støtte for de let buede armlæn; udskåret kopstykke, rørfletning i ryg og sæde. I korets nordøstre hjørne. En tilsvarende †*stol* blev samtidig anskaffet til degnen.[12] Den tidligere †*degnestol,* der 1831[23] var brøstfældig, ønskedes 1862[29] fjernet fra koret og øverste mandfolkestol indrettet til kirkesangeren. Året efter ændrede Würtz stolen og antagelig igen 1879 i forbindelse med prædikestolens istandsættelse.[12]

To ens *borde* på drejede ben, med skuffe, egetræsmalede, anskaffedes 1877[12] til præst og degn. Opstillet i koret på hver side af korbuen.

Pengebøsser, 1903, af messing, Frijsenborgs sædvanlige type (jfr. Hammel s. 3465) leveret af A. Wilson og 1904 opstillet på egetræspiedestaler[12] på hver side af vestdøren. En †*tavlepung*



Fig. 23. Romansk gravsten 1:15 (s. 3521). Tegning 1888 af Magnus Petersen (i NM), før afhugningen af den nedre ende. - *Romanesque tombstone, drawing 1888.*

blev 1886 syet af Sophia Landmark, Würtz lavede stangen hertil.[12]

Orgel, 1972, med fem stemmer, ét manual og pedal, bygget af Jydsk Orgelbyggeri, Hinnerup. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. Orgelhus i ubehandlet eg, tegnet af arkitektfirmaet Vinther & Roldsgaard i samarbejde med orgelbyggeriet. I skibets sydvestre hjørne. †*Orgel,* 1945, med fem stemmer og én transmission, ét manual og pedal, bygget af A. C. Zachariasen & Søn, Århus.[65] Disposition: Manual: Gedakt 16', Principal 8', Tektus 8', Gemshorn 4', Spidsfløjte 2'; oktavkoppel. Pedal: Subbas 16' (transmis-

sion). Pneumatisk aktion.[66] I skibets vestende, ophængt over indgangsdøren; spillebordet var anbragt på gulvet i skibets nordvestre hjørne. Var i privateje 1972-1979.

Salmenummertavle (jfr. fig. 8), 1868, udført af Würtz. Den vanlige Frijsenborg-type med svejfet udsavet topstykke og knopstave på de lodrette rammestykker; 3x4 rum til løse numre. Egetræsmalet, med gule kanter og frakturindskrifter ligesom i 1887.[12] Ophængt på triumfvæggens nordre del.

Lysekroner, tre renæssancekopier leveret 1947-49 af gørtlerfirmaet Erstad-Pedersen, Århus.[67] To ens, med 2x8 lysearme og dobbelt løvehoved med ring under hængekuglen, kopi af en krone i Hundborg (DK Tisted, s. 422), men med en af gørtleren udført topfigur, en bedende engel med udbredte vinger. På kronen, indkøbt 1947, er graveret en indskrift med versaler på hængekuglen: »Til minde om Hans Steincke Jensen, Vejballegaard, f. 17.6.1913 - d. 9.11.1936«. På dens pendant står »Fra menigheden i Voldby 1949«. Begge ophængt i skibet. Den tredie krone, købt 1948, en kopi af Tunøs (s. 2399), har seks lysearme, løvehoveder med ring samt en løve som topfigur. Ophængt i koret.

Klokke, af støbestål fra »Bochum 1895«,[12] 80 cm i tvm. Omhængt 1964. *†Klokker.* Ved klokkeskatten 1528/29[7] afleveredes en klokke, der vejede 1½ skippund (240 kg). 1702[13] karakteriseredes den daværende klokke som »god nok«. 1841 blev den omstøbt, men var allerede revnet 1866.[23] Året efter foretog J. Stallknechts jernstøberi i Horsens en omstøbning af klokken, der var vægtig 350 pd.[12] Også den må have haft mangler, idet man 1895 hentede en lille malmklokke fra Lading,[68] der imidlertid på grund af en revne[23] viste sig ubrugelig (jfr. s. 1857). I stedet anskaffedes den ovennævnte, endnu fungerende støbestålsklokke.

Klokkestol fornyet 1965.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 23), romansk, af rødlig, sortnistret granit, rektangulær, med affasede kanter, nu 147x58,5 cm. Formodentlig af samme stenhugger som gravsten nr. 1 i Søby. Fodenden, der ifølge en tegning 1888 af J. Magnus-Petersen var afbrudt til en buet stump, er året efter ved indmuringen i tårnets sydmur blevet afhugget i en lige linie,[69] med fals, svarende til de øvrige siders. I hovedenden et hammerkors i forsænket cirkelfelt,[70] 25 cm i tvm., hvis arme mødes i lille cirkelskive. Stenen lå tidligere som trappesten foran døren.[26]

2) (Fig. 24), o. 1659, over Karen Niels dater, †1? (12. 13. eller 18.?) »marci« (marts) 1659 (eller 1650). Såkaldt bondegravsten af blålig granit, nærmest rektangulær, 100x67-56xca. 12 cm. Indskriften, indledt med Jesumonogrammet »IHS« står med store, grofthuggede versaler på

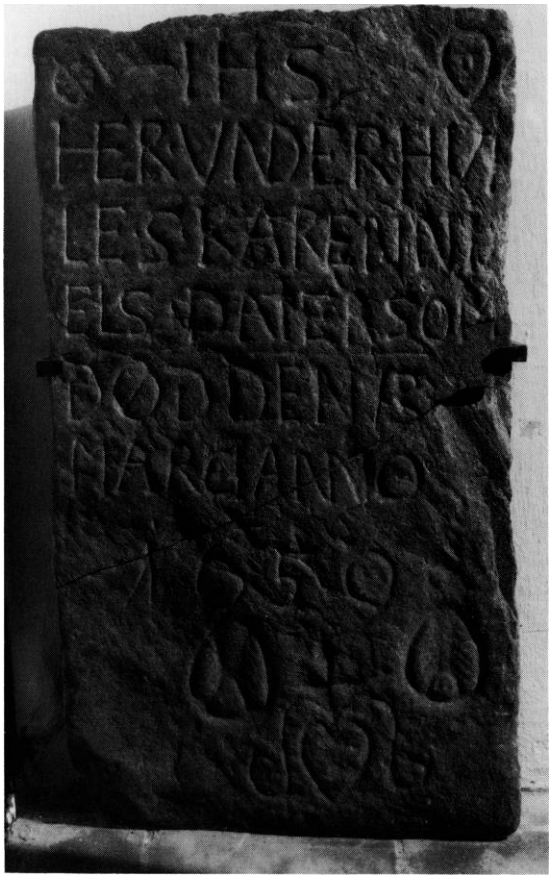


Fig. 24. Gravsten nr. 2 over Karen Nielsdatter, †1650 (eller 1659) (s. 3521). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 2 to Karen Nielsdatter, died 1650 (or 1659).*

tværs af stenen. I de øvre hjørner henholdsvis et solhjul (?) og et primitivt ansigt, nederst en hjerteformet plante, der skyder tre blade, og som flankeres af to ægformede figurer, der omvendt set synes at forestille engle. Opstillet ved tårnrummets sydvæg.

KILDER OG HENVISNINGER

Frijsenborg godsarkiv, Hammel: Frederik IIIs skøde på gods 25. sept. 1661 (pergamenter, æske 6). Skifte 1763 (nr. 143). Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (nr. 266). - *Ved embedet:* Synsprot. 1862f. - Se i øvrigt arkivalier vedr. kirkerne i Gammel Skanderborg amt i almindelighed s. 2874 samt forkortelser s. 2875. Fagordbog s. 15.

NM2: Håndskrift: F. Uldall: Om de danske Landsbykirker I, 1871, 1895 og 1899, s. 281, samme: Beskrivelser af Kirkerne i Gjern Herred, 1899, s. 7. Præsteindb. 1890 (romansk gravsten). Indberetninger ved J. Magnus-Petersen 1888 (bygning, inventar og gravminder), Mogens Larsen 1982 (altertavler), Bent Jacobsen 1989 (fløjaltertavle) og 1990 (renæssancealtertavle og prædikestol), Vibeke Michelsen og Marianne Linnée Nielsen 1989 (inventar og gravminder).

Notebøger. NM2: S. Abildgaard I, 1756, s. 98 (fløjaltertavle). N. L. Høyen IX, 1830, s. 27f. (fløjaltertavle). P. Nørlund IX [1925], s. 37-53 (bygning, inventar og gravminder). C. M. Smidt CXLI, udat., s. 71 (tympanon og font).

Tegninger og opmålinger. NM2: Romansk gravsten, tympanon og fløjaltertavle ved J. Magnus-Petersen 1888. Skitse af font, usign., 1902. Opmåling af renæssancealtertavle ved H.J. Holm 1896 (?). Skitser af tympanon 1948 ved E. Moltke og 1989 ved Vibeke Michelsen. Plan og snit ved Torben Hjelm 1983. Opmålingssæt 1990 ved Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen I/S, Århus.

Kgl. bygningsinsp. Århus: Korrespondance og tegninger siden 1937.

Litteratur: August F. Schmidt: Fra Voldby Sogn. ØJyHjemst. 1954, s. 110-15. MeddÅrhSt. 1983, s. 123 (birumsbygning og parkeringsplads).

Historisk indledning ved Lars Bisgaard, beskrivelse af kirkegård og bygning ved Kjeld de Fine Licht, inventar og gravminder ved Vibeke Michelsen og orgel ved Ole Olesen. Engelsk oversættelse ved Jean Olsen. Redaktionen afsluttet 1990.

[1] DaRigBr. 2. rk. IX, nr. 31.
[2] DaMag. *4.* rk. II, 42.
[3] E. Egeberg: Silkeborg Slot II, 1924, s. 60-61.
[4] LA Vib. Århus bispearkiv. Gjern herredsbog (C 3. 1081).
[5] Frijsenborg godsarkiv, Hammel. Skøde af 25. sept.
[6] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Skøde af 31. marts (G 341. 41).
[7] RA. Rtk. Rgsk. indtil 1559. Fortegnelser over indkrævede klokker 1528-29.
[8] KancBrevb. 25. februar.
[9] Samme, 30. januar.
[10] Samme, 24. februar 1617 og 27. marts 1634.
[11] Præsteindb. til Ole Worm II, 59.
[12] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Kirkergsk. 1854-1922 (G 341. 395-459).
[13] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3. 1166-76).
[14] Frijsenborg godsarkiv, Hammel. Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (nr. 266).
[15] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Rgsk. for vedligeholdelse af kirkerne 1848-52 (G 341. 460).
[16] Abrahamsen: Orientering, s. 58: 5,3°.
[17] Jfr. M. Koch, i Arkitekten 1963, s. 207.
[18] Adskillige sokkelsten er bemærkelsesværdigt store; en på skibets sydside er således 180 cm lang. Ved »hovedreparationen« (s. 3506) blev der tilkørt et læs skråkantkvadre fra Frijsenborg, antagelig med henblik på tilbygningen ved tårnet.
[19] Omtalen af ældre, nu forsvundne enkeltheder og tilstande er navnlig baseret på en temmelig omhyggelig beskrivelse i synsprot. 1862 og F. Uldall 1871.
[20] M. Mackeprang: Granitportaler, s. 166.
[21] Fundet af stenene og flytningerne omtales i breve fra Uldall og præsten i NM's arkiv; desuden bl.a. note 12.
[22] På en fremspringende, ubearbejdet syldsten af rødlig granit på tårnets sydside er antagelig sekundært indristet en cirkel flankeret af »C« og »S«.
[23] LA Vib. Provstearkiver. Hjelmslev-Gjern hrdr. Synsprot. 1826-1915 (C 32. 2-3).
[24] Ordningen kan sammenlignes med den, der senere etableredes i Skanderup, s. 2891.
[25] LA Vib. Synsprot. for kirker og præstegårde 1803-19 (C 29F. 4) og RA. DaKanc. Ekstrakter af årlige indb. 1812-44.
[26] LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Dok. vedr. kirkerne 1860-1923 (G 341. 463). - RA. Kirkeministeriet. Journalsag nr. 40. 989. 1940. Breve af 17. aug. 1888 til jan. 1889.
[27] Før 1877 foregik opstigningen til skibets tagrum ved en stige til en lem i loftet, hvilket man fandt besværligt, note 23.
[28] 1883 var leveret egespån til spiret, uden at de tilsyneladende kom til anvendelse. Note 12 og LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Synsforretninger over kirker 1888-1920 (G 341. 461).

[29] Synsprot. 1862ff.
[30] RA. Rtk. Rgsk. 1559-1660. Silkeborg len 1614-16.
[31] Frijsenborg godsarkiv. Syn ved skifte 1763.
[32] Noterne 23 og 26.
[33] Note 12. Jfr. Kjeld de Fine Licht: Frijsenborgkirker, i Strejflys over Danmarks bygningskultur, 1979, s. 199-211.
[34] 1854 siges korets tagrum at være utilgængeligt, note 23.
[35] Noterne 12 og 29.
[36] Kirkesyn i Hammel; noterne for Voldby 13 og 31.
[37] Tidligere (jfr. note 44) tolket som bispehelgenen S. Leodegar fra Autun, der også blev blindet. Om S. Acacius' ikonografi, se Karl Künstle: Ikonographie der Heiligen, Freiburg in Breslau I, 1926, s. 26f. og J. Braun: Tracht und Attribute der Heiligen, Stuttgart 1943, s. 1924, især s. 20f.; jfr. desuden note 47 ndf.
[38] En tilsvarende blomst ses i Sanderum-tavlen, Odense amt.
[39] Jfr. tavlerne i Tirstrup, Randers amt og i Odense S. Knud.
[40] Jfr. tavlen fra o. 1525 i Bedsted (DK, Åbenrå amt XXII, 1724).
[41] Magnus-Petersen har i sin indb. 1888 foreslået en fremstilling af den himmeltronende Kristus omgivet af engle.
[42] Sværdet nyskåret 1988; tidligere fandtes en stav, således markeret både på Høyens tegning 1830 og Magnus-Petersens fra 1888, men også den er antagelig en ældre tilføjelse i lindetræ.
[43] De forskellige, ældre »nytilsætninger« i lindetræ var ifølge restauratoren Bent Jacobsens indb. 1989 »smukt udførte«. Denne har i øvrigt oplyst, at Voldbytavlen forekom udført af ringere, mere knastrigt træ og desuden grovere skåret end Odensetavlen.
[44] Fr. Beckett: Renaissancen og Kunstens Historie i Danmark, 1897, s. 27ff., samme: DaKunst, II, 202f. - V. Thorlacius-Ussing: Billedskæreren Claus Berg, 1922, s. 49, 64, 105-07, 121, 125.
[45] Beckett s. 33f., Thorlacius-Ussing s. 64.
[46] Motivet kendes også fra nogle danske eksempler, dog hyppigst i legendens version med martyrerne spiddet på tornede grene, jfr. sidealtertavle fra 1526 i Næstved S. Morten (DK, Præstø, s. 141ff.) og på kalkmalerier bl.a. i S. Birgitte kapel i Roskilde domkirke 1511 (DK, Kbh. s. 1600), Skive gl. kirke, 1522, også med bispefigur, og i søndre kapel i Dronninglund kirke, Hjørring amt, 1513-23, ligeledes med en pegende mand og en manende, latinsk indskrift: I berømte Kristi riddere, kronet med martyrkorsets tegn, I skal stedse være vor erindring hos Gud.
[47] Træsnittet (i Den kgl Kobberstiksamling, København, jfr. Bartsch 117) er bl.a. omtalt og afbildet i: Strauss, Walter L. (ed.): The Illustrated Bartsch. Albrecht Dürer, New York 1980. Commentary, New York 1981, s. 137, nr. 35. - Kunst der Reformationszeit. Staatliche Museen zu Berlin. Ausstellung 26. Aug.-13. Nov. 1983, s. 72-74. Kat. A 27. - Fedja Anzelewsky: Albrecht Dürer. Das malerische Werk, Berlin 1971, s. 75-77 og 212ff., har behandlet de ikonografiske problemer (forvekslingen med S. Leodegar og fremstillingen af soldateranføreren Acacius' som biskop) i forbindelse med Albrecht Dürers maleri fra 1508 med samme, men varierede motiv. Dette andagtsbillede var bestilt af kurfyrst Frederik den Vise af Sachsen, hvis store relikviesamling i Wittenberg bl.a. omfattede relikvier af de 10.000 riddere og af S. Acacius. - Se i øvrigt Vibeke Michelsen: En blindet helgen og 10.000 martyrer. Claus Bergs altertavle i Voldby kirke, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1991.
[48] Jfr. Ulla Haastrup: Brugen af forlæg i Claus Bergs værksted i Odense i 1. fjerdedel af 1500-tallet, i Imagines Medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk. Utg. av Rudolf Zeitler och Jan O. M. Karlsson, Uppsala 1983, s. 113-130.
[49] Forgyldningen på figurer og skabsforkanter foretaget med slagmetal. Sideskabenes forkanter blev malet blå i stedet for dodenkop.
[50] Ifølge DaAtlas IV, 1768, s. 215 var tavlen da »med guld, sølv og maling overdragen«.
[51] Uldall 1871.
[52] Da omtalt som »et gammelt epitafium« (note 12).
[53] Min. f. Kirke- og Undervisningsvæsenet 22. jan. 1889 (i NM2).
[54] At det er Steffensen, der har restaureret tavlen - og ikke Magnus-Petersen, som fejlagtigt meddelt af Thorlacius-Ussing s. 125 - ses også af Becketts note 3, s. 27 (jfr. note 44 ovenfor). - Steffensen, der var »konservator« ved Oldnordisk museum, senere Nationalmuseet, 1867-1908, har formodentlig af grev Frijs fået overdraget restaureringen som en privat sag. - Der foreligger ingen oplysninger vedr. restaureringen fra hans hånd.
[55] Bøje II, 1982, s. 248, uden fig. af stemplet, der er ovalt og synes at rumme et S.
[56] RA. DaKanc. D19. Koncepter og indlæg til sjæl. reg. 1699-1771. 1701, nr. 73.
[57] Jfr. bl.a. Ørting, s. 2697.
[58] Ifølge tegning med påskrift ved sognepræsten (?) 1902 skrånede kummen før omhugningen »jævnt ned til Fodstykket«, der var »firkantet«.
[59] Halkjær Kristensen: Tinmærker, s. 55.
[60] Uldall 1899.
[61] RA. DaKanc. B 184 e. 1620. Seks års kirkergsk. (fol. 105-12).
[62] LA Vib. Provstearkiver. Voer-Nim hrdr. Synsprot. 1885-88 (C 34.3).
[63] LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkernes istandsættelse m.m. 1804-23 (C 3.1151).

[64] 1879 var der 25 stole, to dobbelte stole samt tre nye bænke (note 12). På loftet ligger nu to stolestader og et ryglæn.
[65] Zachariasen: Orgelfortegnelse.
[66] Erklæring fra Hans Nyholm 12. okt. 1970, i korrespondancearkiv, NM2.
[67] Venligst oplyst af firmaet.
[68] Klokken stod en tid ved tårnets fod således som krævet af ministeriet, men er antagelig senere omstøbt (note 23).
[69] Stenen tilhugget af billedhugger S. Christensen, Århus (note 12).
[70] Beslægtet med (de enklere) kors på gravsten i Klejtrup og Vorning, Viborg amt, Kovsted i Randers amt og det langt finere udførte på stenen i Skorup, s. 3386.

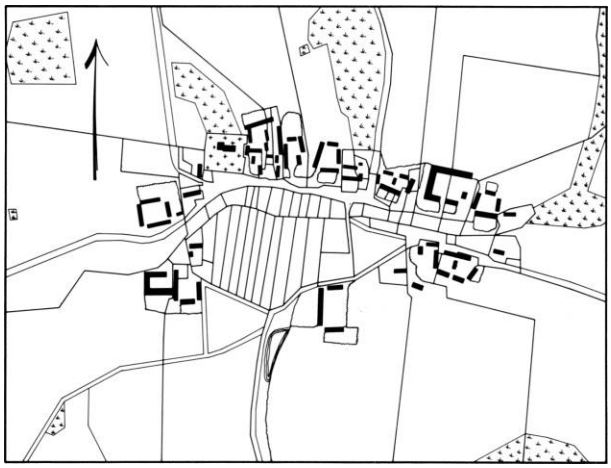


Fig. 25. Voldby 1:10.000. Opmålt 1786 af Mads Windeleuff Møller. Rettelser medtaget til 1856. Kopieret af Birgitte Andreasen 1981. - *Map of the village.*

SUMMARY

The little church of Voldby is built of granite ashlars and dates from the beginning of the 13th century. Around the year 1500 a tower was added, originally with an open arcade to the west which is a special feature seen in this diocese. The top of the tower has also been altered later. The chancel and nave bear the mark of a restoration carried out 1877-79.

Notable among the otherwise simple furnishings of this church, which once came under the patronage of Frijsenborg, is a winged altar-piece c. 1520-25 now hung on the north wall of the nave. Carved with virtuosity, its unusual devotional motif represents the martyrdom of the 10,000 Christians, partly based on a print c. 1496 by Albrecht Dürer, and the blinding of St. Acacius. The altar-piece has been carved by Claus Berg's renowned workshop in Odense, where the master himself was employed by Queen Kristine, the consort of King Hans. It is unlikely that this altar-piece has originally been intended for an ordinary village church, but nothing is known about its early history. In the mid 1800s it was replaced by the Renaissance altar-piece c. 1600 from Hammel Church. The altar plate and pews were acquired c. 1850, the latter were renewed 1877ff. In the 1890s the bell was replaced, and the font and a Romanesque tombstone were re-carved. At the same period the pulpit dating from the close of the 16th century was moved to Voldby from the demolished church at Nebel (likewise under Frijsenborg).